

- Статията е публикувана в сп. Българска реч, г. VIII, 2002, кн. 2, с. 46-50. -

- Марияна Витанова -

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ И ОТРИЦАТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИ ФОРМИ, ОБРАЗОВАНИ С ЕДИН В РУПСКИТЕ ГОВОРИ

Старобългарският облик *ѣдинъ* се среща в писмените паметници с три значения:

1) като числително за означаване на количествен признак на същини;

2) като неопределително местоимение за лица, предмети и качества - 'някой' и 'някакъв';

3) като прилагателно име 'единствен' (Грамматика 1991 г., с. 248).

В съвременния български език *един* < стб. *ѣдинъ* функционира редовно като част от системата на бройните числителни имена.

Значението 'единствен' се среща преди всичко във фолклорни материали, срв. *Една Яна между девет братя, ного са я братя обичали* (с. Поповяне, Самоковско); *Един Марко и него да нема, една Дойна и нейа да нема* (с. Бусманци, Софийско); *...само ни е един Бог помогал* (Връбница, Софийско); *Било е гърче едно на майка, едно на майка, едно на татка* (с. Раздол, Санданско); *Имала ѝ мама, имала, един си сина Стовяна, той за син, той за дъщеря* (с. Коларово, Тутраканско) и др.

Неопределителното значение на стб. лексема *ѣдинъ* е запазено добре в съвременния български език. В граматичната литература обаче съществуват различия по отношение на дефинирането на *един* (вж. Т. Бояджиев 1970 г., В. Станков 1984 г., 1995 г., П. Осенова 1999 г. и др.). Според някои автори (Л. Андрейчин, Ст. Стоянов, В. Зидарова, Хр. Стаменов и др.) *един* е

неопределително местоимение, според други (Св. Иванчев, В. Станков, Т. Бояджиев и др.) - неопределителен член, според трети (Ст. Георгиев) - неопределителна частица. В публикации от последните десетина години се разграничават три омонима на лексемата *един* със значения на числително име, неопределително местоимение и неопределителен член (М. Лакова, В. Косеска-Тошева). Разнообразните становища по въпроса за граматичната характеристика на *един* намират отражение и върху представянето на *един* в граматиките и тълковните речници (П. Осенова 2000 г.). В традиционните диалектоложки описания *един* се класифицира най-често като неопределително местоимение (или се споменава за наличието на неопределително значение в раздела за числителните имена).

Във функцията на неопределително местоимение за лица и предмети 'някой' или за признаци 'някакъв' *един* се среща в българските диалекти както на изток, така и на запад. Употребата му най-често е атрибутивна - *Отишъл на еднò сèло* (Кюлевча, Шуменско); *Ръспр̀аши видн̀ши ч̀ичу ти К̀д̀л̀у как̀ приз идн̀ з̀имъ в̀ард̀ъли уф̀ц̀ети н̀ й̀д̀ин чук̀д̀йн* (Троянско); *Видн̀ши св̀т̀д̀вници утишл̀е н̀ з̀гл̀едъ у идн̀ мум̀* (Енина, Казанлъшко); *Ф̀ан̀ф̀ пу анн̀ п̀т̀ка с н̀га и изл̀`аз̀ф̀ на ид̀ин бузал̀к* (Нова Надежда, Хасковско); *Т̀д̀й отиш̀д̀л на ед̀ин дуг̀`ан ф̀ с̀ело. Ед̀ин сиром̀ах тр̀г̀нал да иде да печ̀али* (Габаре, Белослатинско); *Ед̀н̀ д̀д̀ктур й̀у б̀еше каз̀ал* (Годеч); *И ме затвор̀и мом̀ата у едн̀ м̀аненко одайч̀е* (Царибродско) и др. Макар и по-рядко *един* се употребява и субстантивно, срв. *Че д̀кнем едн̀га за к̀ума и гот̀дво* (Годеч); *Едн̀ са оздрав̀евале* (Ихтиманско).

Най-добре изразена е неопределителната функция при формата за множествено число, която влиза в семантично противоречие с количественото значение 'един брой от някакви същини' - *Гл̀ед̀ме т̀ам енн̀ д̀р̀ се н̀бар̀али* (Съчанли, Гюмюрджинско); *Ин̀ л̀`уд̀е му ка̀аха* (Еникьой, Ксантийско); *Ед̀ин тер̀с̀иа отиш̀д̀л с чир̀ака си у енн̀ д̀ра да ш̀ие* (Смолско, Пирдопско).

Когато *един* се употребява със съществително, означаващо време (ден, вечер и др.) или кратност (пъти), обикновено съчетанието се лексикализира и придобива ново адвербиално значение, напр.:

едно време = 'някога' - *Имѐше инò врѐме идѝн д'а̀ду и инà ба̀ба* (Еникьой, Ксантийско);

един ден = 'веднъж, преди време' - *Идѝн дѐн' ут'òвѝм с òлѝвѝту* (Нова Надежда, Хасковско);

едни пъти = 'понякога' *Чорàне слàгѝт еднѝ пъти и навѝштата вѝз чоранѐте* (Брусен Тетевенско);

един път = 'веднъж' *Идѝн пѝт' з' д'а̀да зѝлѝвѝхм'ѝ бѝхч'ѝтѝ* (Нова Надежда, Хасковско) и др.

Особено широко разпространена е формата *един* с неопределително значение в югоизточните говори, което според Т. Бояджиев е свързано със "засилената употреба на показателното местоимение, когато то загубва конкретната си демонстративност и се употребява без каквато и да е показателна функция" (Т. Бояджиев 1970 г., с. 745) - *На аннò м'а̀сту кòн'ѝ зѐ да тѝр'ч'ѝ* (Нова Надежда, Хасковско); *Глѐдѝме упрѐш идѝн тѝрчин кàрѝ еннà кулà* (Съчанли, Гюмюрджинско); *Кѝту вѝр'àл нѝ идѝн крѝстѝпѝт, срѐшнѝвѝ идѝн ѝрàпин* (Дервент, Дедеагачко); *Инò д'ѐт'е црѝкѝ вѝнкѝ* (Еникьой, Ксантийско) и др.

Още в стб. език от лексемата *ѝдинѝ* и отрицателната частица *ни-* се образуват производни форми *ниѝдинѝже* 'никой', *ниѝдинѝ* 'нито един' (Грамматика 1991, с. 254), чийто наследник в днешните диалекти е отрицателното местоимение *ниедин* 'никой', 'нищо', 'никакъв'.

Докато в повечето български говори регистрираният облик *ниедин* 'никакъв' е ограничен главно в адвербиални съчетания *ниедно време, ниедна доба* - *Оти ѝдѝш по нѝедно врѐме* (Смолско, Пирдопско); *Ами тѝ кàко и што бараш во нѝеднà доба да ѝдиш на вода* (Прилеп) или в ругатни, клетви, срв. *Гат нѝедѝн, нѝче да зборѝе* (Годеч), *Вàшл'о нѝеден* (Ихтиманско); *Г'а̀вол нѝеден* (Софийско); *Дрѝтл'àк нѝеден* (Кюстендилско).

В рупските диалекти *ниедин* е част от системата на отрицателните местоимения и означава лица и предмети - *ниадѝн*, *ниаднѝ*, *ниаднò*, *ниаднѝ* (Ропката); *ниедѝн*//*ниадѝн*, *нианнòга* (гломерат. пад.), *нианнòму* (дат. пад.), *ниеннà*//*нианнà*, *ниеннò*//*нианнò*, *ниеннѝ*//*нианнѝ* (Смилян, Смолянско), *ниидѝн*, *нииднѝ*, *нииднò*, *нииднѝ* (Банат).

Въпреки че *ниедин* се среща и в атрибутивна позиция, по-широко разпространена е субстантивната употреба, срв. *Ниедного* 'никого' *не познавам* (Н. Геров); *Ниаднек* 'никого' *ни штò* (Смолянско); *Пак Госпут'* *биз дѝма дидàксуван'е ни мужи да убòрне нах христиѝнцуку ниаднѝк* 'никого' (Центр. Родопи); *Чи ѝѝ сам нѝ вид'увала нианнò* 'никое'. *Не дòйде, марѝ, нианнò. Ниеннò* 'нищо' *му нѝ ф рет. Тò нианнò* 'нищо' *ни штѝ би л'òсно* и др.

Обикновено отрицателното значение, изразено чрез местоимението *ниедин*, е дублирано в изречението с отрицателно сказуемо.

Сл. Керемидчиева (1993 г., с. 206-207) изнася интересни примери (оставени без коментар) за отсъствие на двойно отрицание при употребата на местоимението *ниедин* в говора на Ропката, срв. *Ниадѝн* *дòд'е на пѝт'ѝс òт мрàзи. Ниаднѝ* *ж'енà изл'ѝз'е*, но *Никуѝ* *та н'е приѝма. Никуѝ* *ти на кàзва. Никему* *Бòг да не дàва.*

В банатския говор наред с *ниидын* функционират и аналогични отрицателни облици, но образувани с частицата *нит* < *нито*, срв. *нит идѝн*, *нит иднѝ*, *нит иднò*, *нит иднѝ*.

От всичко казано дотук се вижда, че разгледаните местоименни облици *един* и *ниедин* са доста обичайни за югоизточните говори, но се откриват и по останалото езиково землище.

За разлика от тях наследниците на стб. съчетание *любо ѝдинъ* > *боедин*//*бодин*//*будин*//*бадин*//*бодѝн* и т.н. могат да бъдат определени като типични рупски (К. Мирчев 1932 г.). Разпространени са главно в родопските и западнорупските

говори в Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, Валовишко, Солунско, но се откриват и в отделни западнотракийски диалекти (напр. Янюрен, Димотишко), срв. *Зàп'ени вратџта, ч'е буд'їн ш'е фл'ез'е. Буаднї пак ш'е рекът* (Ропката); *Катò да бèше калèsан на бoеднѝ зенгїнцкѝ сфџтба* (Гоцеделчевско); *Бoеднї л'уде му вџроват* (Драмско) и др.

В западнорупските диалекти *бoедин* е развило и значение на отрицателно местоимение 'никой' като в изречението винаги се съчетава с отрицателно сказуемо, срв. *И бoедин от вас ни мà нїта кадè шта идеш. От нòповету башка нèма ризà да ги едè бoедин* (Гоцеделчевско); *Боадїн ни дòйде там. Бòдѝн ни мѝ потèра. Бoеднѝ рàбота ни è тòлко мѝчна* (Драмско, Сярско) и др. В някои говори (напр. Плевня, Драмско) дори вторичното значение 'никой' е изместило напълно неопределителното (К. Мирчев 1932 г., с. 113).

В родопските говори отрицателната местоименна форма се е образувала чрез препозиционно свързване на *будин* с частицата *ни-*, срв. *нибудин - Нèма нїбанно* (Смилян, Смолянско) и др.

В словенски език се среща облик *(n)obeden*, родствен на рупските форми *бoедин* и *нибудин*. Според К. Мирчев (1932 г., с. 18-19) произходът на *(n)obeden* също трябва да се търси в стб. любо ъдинѝ. Начално *n* в *(n)obeden* е остатък от отрицателната частица *ni*, чрез прибавката на която се засилва негативния смисъл на думата. Първоначално *(n)obeden* означава 'някой, който и да е', но в резултат на честата употреба в негативни изречения се променя в 'никой'. Рупските говори, които пазят много старинни особености, отново се проявяват като своеобразен славянски езиков микрокосмос.

В Западна Тракия-Ксантийско, Гюмюрджинско, Димотишко и Дедеагачко се употребява друго, типично само за рупската диалектна зона, неопределително местоимение 'някой', 'нещо' - *пуѝдин//пудин, пуѝдна//пудна//пунна, пуѝнно//пудно//пунно, пуѝдни//пудни//пунни* - *Мър н'òаш ли пунà дрѝшка да пòате зѝинòш* (Еникьой, Ксантийско); *Пуннà пѝрчà л'àп ни давѝт. Ку не вàти пудїн дѝш, кòзнѝ кѝкò сѝ прàйм* (Съчанли,

Гюмюрджинско). Освен за лица и предмети се употребява и за признаци 'някакъв' - *Пудѝн чул'ак зѝмнà ут пѝт'ѝт* (Еникѝой, Ксантийско); *Кѝй е стѝрил пудѝн к'ар уд жѝнетѝ* (Дервент, Дедеагачко); *Дѝ ги рѝзигрàвѝт кѝт пуннѝ мѝймѝни. Дѝ вид'ѝт ут нѝпрѝшнийѝ дѝн' дѝ н'амѝ пуннѝ хѝрѝ* (Съчанли, Гюмюрджинско) и др.

Неопределителното местоимение *пудин* се среща освен в атрибутивна позиция и самостоятелно. В този случай *пудин* означава лице, но е немаркирано по отношение на пола на лицето и на числото: *Ку фàт'ѝт пудѝн, премàзвѝт гу* (Дервент, Дедеагачко); *Кутрѝ знàе дѝл' шѝ дуйѝ пудѝн* (Еникѝой, Ксантийско).

Формите за гломеративен и дателен падеж се използват само за лица, срв. *Дѝ не бѝснѝ пунѝга. Зѝкѝлнѝм тѝ дѝ ни кàжиш пунѝм* (Еникѝой, Ксантийско).

Съществуват различни предположения относно появата на неопределителното местоимение *пудин*. Някои автори приемат, че *пудин* е фонетичен вариант на *боедин*, получен от обеззвучаването на *б* в *п*. Това обяснение не е съвсем основателно, тъй като звучната съгласна *б* е в позиция пред гласни и в началото на думата.

Т. Бояджиев допуска, че появата на *пудин* е следствие от преосмисляне на предложното съчетание *по един*.

Според нас *пудин* е получено от съчетаването на наречието *поне* с *един* по аналогия на стб. *любо ѝдинѝ* (от *любо* 'само' + *ѝдинѝ*) и с последвало опростяване *поне един* > *поедин* > *пуидин* > *пудин*.

По този модел (*поне един* > *пудин*) от наречието *барем*//*баре*//*бар* 'поне' и *един* са получени неопределителните местоимения *барадѝн*, *бараннѝ*, *бараннѝ*, *бараннѝ* в говора на крумовградското село Тихомир. *Барадѝн* се употребява успоредно с *бадѝн* < стб. *любо ѝдинѝ*, като между двете форми съществува и звукова близост. Подобно на *боедин* в западнорупските диалекти *барадѝн* в този говор е развило

значение на отрицателно местоимение 'никой' - *Нема барадин. Немам си баранного.*

В ксантийските села Еникьой (Кръстополе) и Габрово и в странджанския говор се срещат отрицателните местоименни облици, образувани също чрез преосмисляне на словосъчетанието *барем един*, срв. *бъръ идин//бъръидин//бъридин, бъръинного//бърноо* (гломерат. пад.), *бъръиндом//бърноом* (дат. пад.), *бъръ инà//бъринà, бъръ инò//бъринò, бъръ инì//бъринì* (Еникьой, Ксантийско); *бàраидин, бàраидина, бàраидно, бàраидном* (Габрово, Ксантийско); *барèдин, барèнна, баренноок* (странджански говор) и т.н. Тъй като *барем един* се употребява винаги с отрицателно сказуемо в изречението, постепенно то започва да се схваща с отрицателно значение 'нито един, никой' - *У т'ах нема барèдин. Зъ т'ва работа не нитам баренноок. Хòдих, т'рсих, ма не найдах баренноок. Барèнна не можило да преф'ърли* (странджански говор); *Бàраидном са пòрта н'утòри* (Габрово, Ксантийско); *Бъръ идин ни знае ут нас нù-мнòу. Мил'òне бъридин не имеше. И йас м'л'тн'х, бърноом ни каах. Бъръ инòм ни каах шù вид'х. Тòй бърноо не милоз. Бъридин не знае зъ зикана* (Еникьой, Ксантийско). Фонетичните варианти, запазени в с. Еникьой, показват пътя на превръщането на конструкцията в единна морфологична и акцентна цялост.

Съчетанието *барем един* 'нито един, никой' се открива и в диалектни материали от други части на България (*До всяка мома и момче, до Донка няма барем един* - Методиево, Преславско; *Да ни пожилейте баредна година* - В. Търново), но само в рупските говори от него се е развила цялостна местоименна парадигма.

И така в старобългарските паметници лексемата *єдинъ* освен количествено има и значение на неопределително местоимение 'някой, някакъв', което днес е добре запазено в рупските диалекти и дори е разширило своята употреба. От *един* чрез отрицателните частици *ни, нито* се образуват отрицателни местоимения *ниедин, нитедин*, а от различни адвербиални съчетания - неопределителни и отрицателни местоимения *боедин, нибудин*,

пудин, *баредин*. Докато някои от местоименията имат своя първообраз в старобългарски език, напр. *ниедин* < *ниѣдинъ*, *боедин* < *лювоѣдинъ*, други са по-късни образувания, възникнали чрез аналогично семантично преосмисляне на адвербиални съчетания с последвало опростяване и превръщане в единна цялост - *поне един* > *поедин* > *пуидин* > *пудин*, *барем един* > *баредин* > *бардин*. Отрицателните местоименни форми винаги се съчетават с дублиране на отрицанието на предиката в изречението.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Б о т е в а - В л а д и к о в а И р. Говорът на село Янюрен, Димотишко. Автореферат на дисертац. труд. С., 1993.
- Б о я д ж и е в Т. Значение и употреба на числителното име *един* в рупските говори - ИИБЕ, кн. XIX, 1970.
- Б о я д ж и е в Т. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. ТБД, кн. 7. С., 1972.
- Б о я д ж и е в Т. Говорът на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско. -БДПМ, кн. 9, 1979.
- Б о я д ж и е в Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.
- Б ъ л г а р с к и етимологичен речник. Т. I А-З. С., 1971.
- Б ъ л г а р с к и етимологичен речник. Т. IV МИНГО- ПАДАМ. С., 1995.
- Б ъ л г а р с к и етимологичен речник. Т. V - ПАДЕЖ-ПУСКА. С., 1999.
- В и т а н о в а М. Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. С., 1986. Дисертац. труд.
- Г е р о в Н. Речник на българския език. Т. 3 Л-О. С., 1977 (фототип. изд.).
- Г о р о в Г. Странджанският говор. - БДПМ, кн. I, 1962.
- Г р а м а т и к а на старобългарския език. С., БАН, 1991.

- К а б а с а н о в С т. Един старинен български говор. Тихомирският говор. С., 1963.
- К е р е м и д ч и е в а С л. Говорът на Ропката (Родопска граматика). С., 1993.
- К о р у е в П. Село Габрово, Ксантийско. С., 1984.
- К о с т о в а Т. Отрицателните местоимения в говора на с. Смилян, Смолянско. - В: Славистичен сборник. С., 1988, с. 165-173.
- Л а к о в а М. Конверсия при словоформи в съвременния български книжовен език в съпоставка с руския, полския и английския език. - В: Проблеми на граматичната система на българския език. С., 1995, с. 6 - 50.
- М и р ч е в К. Източномакедонското и родопско *боедин*, словенско (*n)obeden* и зап. слав. *žadný - žaden*. - Мак. преглед, г. VIII, 1932, кн. 2, с. 9 - 22.
- Н и ц о л о в а Р. Българските местоимения. С., 1986.
- О с е н о в а П. Семантика и функциониране на неопределителните местоимения в българския език. Автореферат на дисертация за получаване на научната и образователна степен "доктор". С., 1999.
- О с е н о в а П. Неопределителните местоимения и тяхното представяне в българските речници. - В: Лексикографски сборник '98. С., 2000, с. 297-303.
- С т а н к о в В. За категорията неопределеност на имената в българския език. - Бълг. език, 1984, кн. 3, с. 195-205.
- С т а н к о в В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. - В: Проблеми на граматичната система на българския език. С., 1995, с. 87-150.
- С т а н ч е в Д. Речник на странджанския говор. Бургас, 1999.
- С т о й к о в С т. Банатският говор. ТБД, кн. 3. С., 1967.
- С т о й ч е в Т. Родопски речник. - БДПМ, кн. II, 1965.